

**Сергей Макарчук. Судьба швейцарского инженера
Ульриха Келлера (по материалам
архивно-уголовного дела № 2330-с)**

В статье на материалах архивно-уголовного дела Ульриха Келлера исследуются отдельные аспекты механизма политических репрессий второй половины 1930-х гг. в СССР, функционирование органов государственной безопасности в военные и первые послевоенные годы.

Ключевые слова: Ульрих Келлер, военный трибунал, шпионаж, НКВД, МГБ.

**Sergey Makarchuk. Destiny of the Swiss Engineer Ulrich Keller
(on Materials of Archival-Investigative Cause No. 2330-c)**

In article separate aspects of the mechanism of political repressions of the second half 1930s in the USSR, functioning of punitive – repressive bodies in military and first war years on materials of archival and investigative cause of Ulrich Keller are researched.

Key words: Ulrich Keller, military court, espionage, NKVD, MGB.

ВЛАДА І ЦЕРКВА

УДК: 218.9:322 (470+571) «1920»

Людмила БАБЕНКО*

**Динаміка розкольніцьких тенденцій у Російській
православній церкві на початку 1920-х рр.:
чекістський сегмент**

У статті висвітлюються деякі проблеми державно-церковних відносин у радянській Україні на початку 1920-х рр., пов'язані з використанням органів державної безпеки задля ослаблення впливу православної церкви на суспільство. Аналізуються заходи, спрямовані на поглиблення внутрішньо-церковного розколу й підтримку обновленської течії у православ'ї засобами спецслужб.

Ключові слова: православна церква, органи державної безпеки, обновленство, розкол.

Сучасна історична наука проявляє значний інтерес до вивчення становлення відносин православних конфесій із радян-

* Бабенко Людмила Леонідівна – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

ською владою впродовж першого десятиліття існування останньої. Особливої гостроти ця проблема набуває в контексті розколу Російської православної церкви (РПЦ), виділення з її лона обновленської течії та поширення конформістських настроїв серед духівництва та вірян. Принципового значення в поглядах і дискусіях дослідників набуває питання оцінки ролі органів державної безпеки (ВУНК–ДПУ) в ескалації церковного розколу у зазначений період і їх ставлення до обновленства. Наприклад, О. Ігнатуша вважає, що відбулася невинуватена абсолютизація поглядів В. Пащенка, висловлених свого часу як новаторські, про обновленський рух як «породження Державного політичного управління (ДПУ)»¹. Цю думку поділяє А. Киридон, котра наголошує на внутріцерковній природі обновленського руху². Вказаному питанню присвячено монографію О. Тригуба, який поглибив та узагальнив напрацювання вітчизняних науковців. Зокрема, автор погоджується, що серед головних причин, котрі спровокували розкол, слід визнати внутрішню інституційну кризу в дореволюційному православ'ї та зміни в державно-церковних відносинах, що відбулися внаслідок революції 1917 р. В Україні «ці причини доповнювалися глибинним національним конфліктом». Роль ДПУ в організації розколу О. Тригуб не вважає визначальною, наголошуючи, однак, при цьому й на неможливості її применшення³.

До цього питання зверталася й автор статті в ряді публікацій⁴. На наш погляд, у процесі дослідження проблеми слід чітко

¹ Ігнатуша О. «Обновленство» 20–30-х рр. XX ст.: витвір ДПУ чи модернізаційний рух в православному середовищі? // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Кн. 1. – Л.: Логос, 2004. – С. 249–257.

² Киридон А. Обновленство в Україні: до проблеми формування понятійно-категоріального апарату в історико-релігійних дослідженнях // Там само. – С. 268–273.

³ Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 29.

⁴ Бабенко Л. Силові детермінанти внутрішніх конфліктів у православній церкві за радянської доби // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 301/302. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 179–182 та ін.

виокремлювати предмет дослідження – ВНК–ВУНК–ДПУ як інструмент партійно-державної політики в антирелігійній стратегії. Органи держбезпеки не слід розглядати як цілком самостійну інституцію – їх діяльність регулювалася партійними директивами, в абсолютній більшості таємними. Головним завданням чекістів було моделювання технологій, які б в очах суспільства робили процес зникнення релігії та церкви природним, таким, що відбувається внаслідок революційних трансформацій у суспільній свідомості.

Із цим завданням впоратися, за визнанням самих чекістів, було нелегко. Лівацькі настрої серед більшовиків у ставленні до релігії, форсування темпів її відмирання призвели до посилення антибільшовицьких настроїв, особливо на селі. Тези ЦК КП(б)У 1921 р. з антирелігійної пропаганди націлювали агітаторів на озброєння науковими методами переконання, просвітницької роботи, тому що «для селянських мас релігія заміняє майже всі форми культурної свідомості й побуту», а «пряме руйнування релігії озлоблює маси». Місцевим агітаторам і активістам рекомендувалося враховувати високий рівень «релігійності та забобонності» в Україні,

«що допомагає утвердитися думці про радянську владу як владу антихриста»⁵.

Відтак в антирелігійній боротьбі довелося застосовувати більш гнучку тактику.

Уповноважений секретного відділу ДПУ УСРР А. Соколовський уже у січні 1922 р. доповідав ЦК КП(б)У:

«Пророблена нами робота по розколу православної церкви увінчалася повним успіхом».

Зазначивши, що «методи боротьби проти церкви чисто ідеологічного характеру не могли мати особливого успіху», він далі писав:

«Використавши, з одного боку, кампанію з вилучення церковних цінностей, а, з іншого, використавши біле рядове духов-

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 99–100.

ництво, яке знаходилося під гнітом князів церкви і ненавиділо їх, ми організували й розвинули обновленський рух»⁶.

Водночас А. Соколовський уважав передчасним на той момент інспірування розколу самого обновленського руху, «який розпочала Москва», оскільки це його неминуче ослаблювало. Незважаючи на те, що «обновленський рух під різними назвами охопив усю Україну», чекіст зазначав:

«Але це нас не зовсім задовольняє, оскільки треба спочатку повністю побороти тихонівщину, а потім тільки почати розкол самого обновленського руху»⁷.

Уже на початок серпня 1922 р. із 97 правлячих єпископів 37 визнало головний осередок обновленства – Живу церкву, 36 – не визнало, 24 – зайняли вичікувальну позицію. Серед українського єпископату більшість саме вичікувала. Екзарх України Михайл намагався провести II Всеукраїнський собор єпископів, кліру та мирян для формування загальної позиції щодо ставлення до Живої церкви. Прогнозуючи на підставі загального настрою віруючих, що помісний собор категорично буде налаштований проти Живої церкви, органи виконавчої влади та ДПУ УСРР зірвали його проведення. 2–5 вересня 1922 р. замість 400 делегатів прибули лише 84 особи, здебільшого єпископи, що ухвалили рішення про відмежування від обновленства та інформування віруючих про «розкольницьку» сутність діяльності його представників. Фактично єпископи України не визнали Вище церковне управління (ВЦУ) й опинилися у протистоянні з радянською владою. Безпосереднім наслідком цього, як зазначає О. Тригуб, упродовж вересня–листопада 1922 р. стали масові кадрові «чистки» українського єпископату, який не підтримав Живу церкву⁸.

Технологію їх проведення розкриває звітний документ чекістів Київського губвідділу ДПУ. Під контролем співробіт-

ників губвідділу у квітні 1923 р. відбулася нарада духовництва Києва. У ході її роботи група священників-обновленців намагалася підтримати діяльність ВЦУ й ухвалити резолюцію про поширення ідеї обновленства серед священства та віруючих як прогресивної і своєчасної. Однак представники тихонівської течії фактично зірвали ухвалення такої резолюції. Чекісти переконалися, що «з єпископатом ніяких домовленостей бути не може»⁹.

Після провалу єпархіальних зборів київські чекісти робили спроби вплинути на єпископа уманського Макарія (Кармазина). Уважаючи його «слабохарактерною особистістю», вони намагалися переконати того піти на певні домовленості й компроміси з обновленцями. Утім, Макарій висунув ряд зустрічних вимог. Зокрема, ішлося про повторне скликання за його ініціативи єпархіального з'їзду, повернення із заслання архієреїв, котрі, на думку ієрарха, опинилися там на вимогу представників Живої церкви.

Невдовзі єпископа Макарія викликав на розмову голова губернської комісії з духовництва київський губернський прокурор М. Михайлик. Цілком вірогідно, що був присутній відповідальний співробітник губвідділу ДПУ. Про це свідчить не тільки деталізація розмови у звітній доповіді Київського губвідділу ДПУ УСРР, а й використання займенника «ми». Так, у цьому звіті зазначалося:

«У процесі бесіди виявилось, що Макарій ні на які поступки не піде й коли йому було запропоновано відмовитися від посади управляючого єпархією, на словах погодився. Але як тільки ми (тут і далі курсив наш. – Л. Б.) запропонували його згоду опублікувати у газетах, одразу відмовився. Він заявив, що пов'язаний клятвою і не відмовиться від посади»¹⁰.

Перші підсумки «розкольницької діяльності» чекісти підбили у січні 1924 р. У річному звіті Київського губернського відділу ДПУ за період з 1 січня 1923 по 1 січня 1924 рр. констату-

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1.

⁷ Там само, арк. 1 зв.

⁸ Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.)... – С. 30–31.

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 193, арк. 68–69.

¹⁰ Там само, арк. 70.

валося, що в результаті розколу сформувалося два напрями: *слов'янський та український*. Перший, своєю чергою, поділявся на групи:

- *екзархістів-тихонівців*, до складу якої входило переважно чорне духівництво та чорносотенці; діяльність цієї групи, за свідченнями чекістів, була паралізована оновленнями, але в окремих випадках фіксувалися спроби організації «спротиву заходам радянської влади»;
- *прогресистів* – «споріднена тихонівцям» група, до складу котрої входило винятково біле духівництво й миряни, представники інтелігенції, колишні члени богословських філософських товариств;
- *живоцерковників* – «керівники групи не тільки є активними та ідейними працівниками, а й представляють собою колишній контрреволюційний і просто авантюрний елемент»¹¹. Така нищівна характеристика представників Живой церкви демонструвала певну зневагу чекістів до радикальних церковних реформаторів і засвідчувала відсутність довгострокової перспективи у цієї релігійної течії.

В українському напрямі, за визначенням чекістів, сформувалися наступні угруповання:

- *автокефалісти* – «можна охарактеризувати як національна церква. В іншому не відрізняються від тихонівців, що завжди були і є осередком петлюрівщини. Будучи сильними за кадровим складом, користуються впливом на українські віруючі маси»;
- *група Жива церква* – «створена за прикладом слов'янської Живой церкви, але дещо більш ліва та демократична за своїм складом».

У звіті було зроблено й аналітичні висновки та характеристики:

«[...] всі групи повністю захоплені своїми дискусіями і завоюванням авторитету серед мас, цьому заважає байдужість мас до [цих] організацій і програмних суперечок цих груп. Миряни проявляли цікавість виключно до мови богослужіння. У цьому вар-

¹¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 66.

то відзначити успіх української церкви перед слов'янською. Це пояснюється її активним проявом інтересу до перебігу життя українського народу»¹².

Подібне структурування релігійних громад відбулося в усіх округах. Наприклад, на Поділлі станом на початок 1923 р. найчисельнішою громадою були екзархісти (тихонівці) – 1013, автокефалісти налічували 200 громад, течія автокефалістів – прихильники єпископа Павла (Погорілка) – 29 громад, оновленці – 25 громад. Подільські чекісти стверджували:

«Дві третини громад тихонівського напрямку за досить умілого підходу з боку оновленців могли б бути відколотими»¹³.

Хоча ще у жовтні 1922 р. в доповідній записці Подільського губернського відділу ДПУ УСРР «Про церковне життя на Поділлі» відзначалася «твердість та одностайність єпископської церкви», проте

«роботою ДПУ в їхньому середовищі посіяні незгоди: єпископська церква розділилася на “біле” і “чорне” духівництво. Як у Вінниці, так і на периферії з'явилося багато невдоволених поведінками єпископської церкви. Одні з них стали відкритими прихильниками Живой церкви, організувавши в себе групи Живой церкви. Як, наприклад, у Брацлавському, Жмеринському, Гайсинському й інших повітах. [...] У цьому напрямі ведеться весь час боротьба між прихильниками однієї й тієї ж церкви. Головними діячами та керівниками цієї боротьби є губернський відділ ДПУ, який через насадження своїх освідомлювачів і сексотів весь час сприяє для розколу і чвар в єпископській церкві»¹⁴.

Уповноважений секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ УСРР Г. Осінін 15 травня 1923 р. писав про «релігійну стійкість» єпископа-тихонівця Пимена:

«З середини [19]22 р. він залишався непохитним, маючи колосальний авторитет як серед духівництва, так і віруючих».

¹² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 67.

¹³ Зінченко А.Л. «Це влада не від Бога, від дракона...» ДПУ-НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 157.

¹⁴ Там само.

Однак після створення ВЦУ та організації групи Живої церкви, очолюваної вповноваженим ВЦУ (секретним співробітником місцевого відділу ДПУ), єпископ Пимен поїхав до Києва для консультацій. Там він ознайомився

«з безрадісним існуванням прихильників патріарха Тихона і прекрасно розумів, що у випадку невизнання ВУВЦУ він може бути усунений у кращому випадку на спокій».

Не бажаючи залишати свою посаду, ієрарх сповістив усіх вікарних єпископів про необхідність визнати ВУВЦУ. Лише два єпископи – вінницький Амбросій (Полянський) та проскурівський Валеріан (Рудич) – відмовилися визнати підпорядкованість ВУВЦУ. За свідченнями Г. Осініна, єпископ Валеріан звинувачував Пимена у співробітництві з «Київським відділом ДПУ». Але чекіст констатував, що попри визнання Пименом ВУВЦУ та його

«підмаслення з боку церковного управління (нагородження хрестом для носіння на клобучі), останній дуже в'яло знайомить свою єпархію з дійсністю оновлення церкви. Тим самим, він подає можливість ворогам ВУВЦУ поширювати хибні чутки, викривлювати істину».

Співробітникам секретної групи вдалося використати антагонізм між двома церковними угрупованнями. Чекісти зуміли спровокувати численні скандали серед священників, що, здебільшого, завершувалися «мордобоем». Подібні факти повністю дискредитували ієреїв серед віруючих. Наступним кроком, зазначалося в документі, стало створення групи Живої церкви, яку очолив парафіяльний священник. Одним із мотивів лідерства цієї людини у місцевій Живій церкві стали конфліктні відносини з єпархіальним управлінням та безпосередньо з єпископом Пименом. Спочатку співробітники ДПУ довго його «обробляли» на темі «боротьби з реакційним духовництвом», а згодом він отримав необхідні кошти та був завербований.

Утім, робота щодо розширення та активізації діяльності Живої церкви просувалася дуже повільно, хоча до складу «оновленських груп» інтенсивно залучалися парафіяльні священники. Причинами такого гальмування чекісти називали відсутність співчуття серед широких мас вірян оновленському ру-

хові загалом та страх перед «самодержцем єпископом Пименом». Співробітникам секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону вдалося не тільки затвердити свого агента вповноваженим ВУВЦУ, а й ввести в близьке оточення єпископа Пимена секретного співробітника, колишнього студента, якого ієрей висвятив на священника. Уже з лютого 1923 р. група Живої церкви налічувала 20 дійсних членів. Вони підготували українською мовою та розповсюдили відозви про мету й завдання оновленського руху, викриваючи діяльність «реакційного духовництва – тихонівців».

Серйозним випробуванням для кам'янець-подільських прихильників Живої церкви стали збори з обрання делегатів на єпархіальний з'їзд. На зібрання прибули всі противники оновленського руху та значна кількість так званих «фанатичних віруючих». Загальний настрій був ворожим щодо представників Живої церкви й було цілком очевидно: жоден «живоцерковник» не потрапить у список делегатів. Відтак чекісти змушені були зірвати проведення зібрання. Група Живої церкви зібралася в окремому приміщенні, обрала тимчасове окружне управління й делегатів на єпархіальний з'їзд. Тут із числа кам'янець-подільських посланців двох обрали до складу делегації для участі у проведенні помісного собору в Москві. Водночас уповноважений секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону Г. Осінін у черговий раз акцентував увагу на необхідності «значного фінансування “церковної лінії”»¹⁵.

Слід констатувати, що у цілому населення Поділля негативно ставилося до оновленців. Так, співробітники Гайсинського окрвдділення ДПУ УСРР вказували, що

«загалом духовництву чужі будь-які прогресивні рухи й “оновлення” церкви, тим паче, що населення ставиться надзвичайно вороже до нових ініціатив держави, попів оновленців і живоцерковників виганяють із приходів. Перебуваючи в повній матеріальній залежності од своїх громад, священники-прогресисти йдуть за масою, виконуючи її вимоги і виконання різних релігійних та забобонних обрядів»¹⁶.

¹⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 18–19.

¹⁶ Там само, ф. П-3, оп. 1, спр. 30, арк. 95.

Окрім провокацій та підтасування волевиявлення віруючих чекісти через арешт усували незгодних ієрархів. Так, С. Білокінь зазначає, що екзарха України митрополита Михаїла заарештували 5 лютого 1923 р. саме за відмову підтримати обновленців, звинувативши в «контрреволюційній діяльності». Причина арешту пояснювалася в доповідній записці повноважного представника ДПУ РСФРР на Правобережній Україні начальникові секретного відділу ДПУ РСФРР Т. Самсонову від 8 лютого 1923 р.:

«Вилучити його треба було будь-що, тому що він, користуючись авторитетом і “канонічною” владою, зривав підготовчу роботу та сам з’їзд (так у тексті. – Л. Б.) всеукраїнських обновленських груп у Києві 12 лютого, а також гальмував роботу ДПУ з розколу духовництва Київської губернії та Правобережжя»¹⁷.

Начальник Київського губернського відділу ДПУ УСРР Г. Іванов теж уважав, що

«причиною слабкої роботи ВУЦВУ [на початку 1923 р.] під час перевибірчої кампанії [на єпархіальний з’їзд та Всеросійський собор] був вплив нині висланого єпископату, що розгорнув максимум можливої агітації проти “обновленців”, чим зірвав їх роботу».

Одразу після арешту опального митрополита до Києва за сприяння центрального апарату ДПУ УСРР прибули «авторитетні сили Живної церкви» з Харкова, зокрема новий митрополит Тихон. Вони розпочали агітаційні богослужіння на околицях Києва. Відтак з’явилися результати – «у перший день записалося до Живної церкви 30 осіб». Також прибулі ієрархи-обновленці розпочали переговори із заступником екзарха України єпископом Димитрієм та іншими тихонівськими єпископами з метою залучення їх до Живної церкви. Керівництво ДПУ УСРР наголошувало, що на випадок відсутності позитивного результату цих переговорів буде проведене адміністративне вислання 2–3 єпископів із Києва¹⁸.

¹⁷ Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 р. // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 96.

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 13. спр. 193, арк. 68.

Паралельно харківські обновленці та київські чекісти підготували єпархіальний з’їзд Київської єпархії, на якому 40 делегатів (здебільшого прихильники Живної церкви) обрали чотирьох делегатів на Всеросійський собор. Усі обрані, за свідченнями чекістів, «стоять на платформі Живної церкви».

Наступний єпархіальний з’їзд Київської єпархії відбувся 1 листопада 1923 р. – уже після проведення Всеросійського собору. Делегати від духовництва та мирян обговорювали питання «про доповіді на Всеросійському соборі», «про ставлення до патріарха Тихона», «про оновлення й нічні моління», «про матеріальне забезпечення єпархіального управління», а також про «липківщину» та «сектантство». Було обрано новий склад Київського єпархіального управління.

Начальник Київського губернського відділу ДПУ УСРР Г. Іванов у річному звіті за 1923 р. повністю розкрив весь механізм контролю за діяльністю новообраного Київського єпархіального управління:

«В основу роботи нового єпархіального управління (ЄУ) ми поставили [наступне]: заборонили ЄУ без нашого відома приймати будь-які кроки принципового характеру. Крім того, ми розпочали ретельний контроль усієї діяльності ЄУ. Це надзвичайно важливо, адже через якісь дрібниці між “живістами” завжди виникають чвари та інтелігенство».

Г. Іванов запевнив керівництво ДПУ УСРР про наявність необхідних коштів, адже останнє –

«є центральним питанням, при відсутності фінансування роботу проводити неможливо».

Наступну запоруку успіху діяльності Живної церкви Г. Іванов бачив у «плановості роботи» єпархіального управління, оскільки

«населення не сприймало ідею “обновленства” всерйоз, а як щось випадкове».

В основу розробленої київськими чекістами «планової роботи» поклалися наступні заходи:

- періодичні скликання по Києву районних благочинних зборів церковнопарафіяльних рад, а не духовництва. Таким чином,

центр роботи з пропаганди обновленства зміщувався безпосередньо до населення;

- звернути серйозну увагу на індивідуальну роботу стосовно духовництва, що не визначило своїх пріоритетів серед релігійних течій православ'я;
- «ідейні архієреї з обновленців» мали постійно виїжджати на периферію для організації «нових обновленських сил»¹⁹.

Однак на практиці реалізація планів щодо розколу церкви постійно корегувалася, адже екзарх України Михаїл передбачив можливі наслідки свого арешту й таємно передав управління в порядку наступності єпископам: білоцерківському Дмитрію (Вербицькому), уманському Макарію (Кармазину), богуславському й липовецькому Георгію (Делієву), звенигородському, вікарієві Київської єпархії Алексію (Готовцеву)²⁰. Відтак київські чекісти нашоувалися на постійний спротив «тихонівського духовництва».

Самі творці обновленства критично оцінювали його моральний статус у суспільстві. У записці начальника 6 відділення Секретного відділу ОДПУ УСРР Є. Тучкова голові Антираелігійної комісії ЦК РКП(б) О. Ярославському з приводу директиви обновленському собору про порядок управління церквою від 1 березня 1923 р. вказувалося, що віруючі до живоцерковництва ставляться негативно, «попи обновленці авторитетом у них зовсім не користуються»²¹. Зокрема, у доповіді Подільського губвідділу ДПУ також ішлося про те, що після реформування колишнього єпархіального управління та відповідних кадрових змін «архієпископ Лоллій, на якого лягла основна роль», виявив повну бездіяльність і «обновленство за звітний період стояло на мертвій точці». Практично в усіх округах Поділля, окрім Кам'янець-Подільського, будь-яка робота з розбудови Живі церкви припинилася. Тому співробітники губернського апарату

«провели відповідні заходи для відновлення діяльності обновленства. Так, наприклад, по Вінницькому округу серед благочинних було ініційовано благочинницьку нараду для порушення клопотання про скликання окружного з'їзду духовництва та мирян».

Подібний з'їзд мав скликатися окружним церковним управлінням, однак через бездіяльність архієпископа Лоллія це стало неможливим. Чекісти через агентурно-оперативні заходи розпочали підготовку до проведення окружних зборів, висунення «своїх делегатів». На майбутньому з'їзді вони сподівалися обрати відповідне керівництво окружного церковного управління, що значно посилить обновленський рух²².

Волинський губернський ліквідком у звіті за січень 1923 р. вказав, що зареєстрована ним обновленська група складається з 6 осіб і «спроб до реальних виступів не виявляла». Неодноразово в документах згадувалися й обновленці-пристосуванці, котрі керувалися суто інстинктом самозбереження.

Недовіра мирян до обновленської течії була викликана, на наш погляд, кількома причинами:

- віропідданською запопадливістю у схваленні стратегії більшовицької революції та запевненнями «червоних попів» у лояльності щодо радянської влади на тлі богоборчої вакханалії;
- агресивно-наступальною тональністю звинувачень своїх опонентів у «контрреволюції» й «антирадянських» намірах;
- нечіткістю теоретико-канонічного обґрунтування правомірності претензій на своє домінування в релігійному просторі;
- суб'єктивними факторами, що стосувалися особистісних рис самих ієрархів та священників обновленської течії, несумісних з церковною етикою;
- підтримкою обновленців із боку держави, котру передбачалося надавати у прихованій формі, натомість на практиці вона була відкритою та навіть провокативною.

У контексті останнього цілком таємний циркуляр ЦК КП(б)У від 19 березня 1924 р. наголошував на тому, що необхідно роз-

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 13. спр. 193, арк. 68–69.

²⁰ Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 р. – С. 96.

²¹ Архивы Кремля: Политбюро и церковь: 1921–1925 гг. – Кн. 1. – Москва: Новосибирск, 1997. – С. 364.

²² Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1 а, спр. 116, арк. 47–48.

ширити функції й безпосередню участь державних органів у підтримці обновленської течії, по суті як свого сателіта:

«З метою зміцнення обновленської церкви і розкладання тихонівської необхідно використовувати не тільки оперативно-агентурні методи роботи органів ДПУ, алей інші радянські органи, з якими релігійні громади, парафії й т. д. входять у ті чи інші стосунки (губвиконкоми, губліквідкоми, фінвідділи, прокуратура та ін.)»²³.

При цьому губвідділи ДПУ,

«пильно стежачи за всіма потребами обновленських парафій і тихонівських, повинні в контакт з згаданими органами, тобто через них, (ретельно приховуючи свою – ДПУ – участь у цьому), *усіляко надавати сприяння першим і протидію другим*».

Так, наприклад, пропонувалося при визначенні податків на обновленців

«брати по можливості нижче, і, в усякому разі не вище встановленого мінімуму, а з тихонівців – не нижче встановленого максимуму»²⁴.

Аналогічне сприяння обновленцям передбачалося й у придбанні приміщень, пошуках коштів, здійсненні культово-обрядових дій тощо.

Днем пізніше, 20 березня, начальники губвідділів ДПУ отримали цілком таємну директиву по лінії керівництва ДПУ УСРР, котра детально інструктувала оперативний склад стосовно оподаткування церковних парафій і священнослужителів²⁵. Передусім чекісти на місцях не повинні відкрито демонструвати поблажливості до обновленців, а лібералізацію податкової політики проводити через завідувачів губернських і окружних фінвідділів. Їм належало також не допускати, особливо на селі, фактів «навмисного непосильного оподаткування» обновленців:

«Губвідділи ДПУ повинні призупинити це явище, але не самі, а через завфінвідділами, аби не розкрити перед населенням *участь ДПУ у захисті інтересів обновленців*».

²³ Держархів Чернігівської області, ф. П-8477, оп. 3, спр. 295, арк. 4.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, арк. 6–7.

Документ також моделював досить запутану схему «збереження честі мундира» органів держбезпеки. У разі надходження скарг від священників із місць їх дублювали на дві адреси – відповідному фінагентові й копію в окружні або губернські фінвідділи. Копія на шляху до фінвідділу мала обов'язково пройти через єпархіальне або вікаріальне управління. Їх ієрархи отримані копії скарг передавали в органи ДПУ й «останні за цими копіями скарг віддають відповідні розпорядження фінагентам на місцях про зниження або зняття податків». Особливі застереження висувалися до керівництва церковних управлінь, котрі повинні були мати списки прихильників обновленців і пильнувати, щоб «зниженням податків не скористалися тихонівці».

Поряд із цим документ містив положення, котрі характеризувалися особливим цинізмом. У ставленні до тихонівських священників і вірян рекомендувалося «вести лінію максимально обкладання». Проте ці заходи в кожному конкретному випадку повинні «мати формально-законну підкладку з міркувань необхідності дотримання зовнішньої неупередженості радянських органів стосовно тієї чи іншої церковної групи». Ураховуючи негативний досвід лівацької антирелігійної політики на селі пропонувався диференційований підхід до оподаткування духовництва й релігійних громад в містах і селах. Щоб уникнути конфронтації з селянством, чекістське керівництво радило не зловживати надмірним обкладанням тихонівців у сільській місцевості, а в містах «під законним приводом податки мають всіляко підвищуватися».

Директива ДПУ від 20 березня вимагала від оперативних співробітників суворой конспірації при реалізації її настанов:

«Про політику і розпорядження підвищення податків на тихонівців ніхто з обновленців без будь-якого винятку, навіть секоти, обізнані бути не повинні».

Це ж стосувалося й фінагентів на місцях. У вікаріальних та єпархіальних управліннях у суть справи могли бути втаємниченими не більше двох осіб, через яких і здійснювався зв'язок з органами ДПУ. Про справжніх «режисерів» курсу податкової політики не здогадувалися також керівники губернських

фінвідділів. Пункти директиви, що стосувалися їх безпосередніх функцій, повідомлялися їм протокольною постановою губернської антирелігійної комісії. Із тексту документа випливає мета: *по-перше*, маніпулятивна податкова політика мала послужити стимулом для переходу тихонівців до «табору обновленців»; *по-друге*,

«губвідділи ДПУ повинні мати на увазі, що полегшення податкового тягара здійснюється не задля приватних інтересів обновленських церковників, а для зміцнення обновленства в боротьбі з тихонівщиною»²⁶.

Декларуючи на офіційному рівні «недопущення в церкві та її установах політики», церковні громади обновленців перманентно перебували в політичному сегменті. Наприклад, у статуті Групи прогресивного духовництва й мирян м. Житомира зазначалося, що «проведення широких реформ в потребуючих розвитку галузях церковного життя відбудуватиметься у зв'язку і відповідності з існуючим соціально-політичним ладом країни, створеному революцією», а до складу групи входять миряни, які

«визнають справедливості російської соціалістичної революції і світового об'єднання трудящої та експлуатованої людини»²⁷.

Утім, напевно чи церковникам вдалося сформувати громадську думку серед віруючих щодо лояльності до радянської влади. Їх власна політична лояльність до більшовицького режиму на тлі арештів, конфіскацій, закриття храмів лише викликали додаткові запитання й сумніви серед віруючих. У доповіді на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький констатував:

«Лояльними серед них [церковних громад] ми вважаємо обновленців, яких ми підтримуємо матеріально, і раціоналістичне сектантство, перешкод у розвитку якого ми не чинили».

Але далі він відверто зізнався, що

²⁶ Держархів Чернігівської області, ф. П-8477, оп. 3, спр. 295, арк. 7.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 1, спр. 186, арк. 8.

«кількісно, а якісно ще більше, співвідношення сил між основними церковними угрупованнями на даний час було далеко не на користь радянської влади»²⁸.

Отже, на початку 1920-х рр. фактично склався механізм легальних і таємних методів антирелігійної боротьби, серед яких найбільш дієвими виявилися таємні оперативні технології ВНК-ВУНК-ДПУ.

Людмила Бабенко. Динамика раскольниковских тенденций в Русской православной церкви в начале 1920-х гг.: чекистский сегмент

В статье исследуются некоторые проблемы государственно-церковных отношений в советской Украине в начале 1920-х гг., связанных с использованием органов государственной безопасности для ослабления влияния православной церкви на общество. Анализируются мероприятия, направленные на углубления внутрицерковного раскола и поддержка обновленческого течения в православии с помощью спецслужб.

Ключевые слова: православная церковь, органы государственной безопасности, раскол.

Liudmyla Babenko. Schismatic Tendencies Dynamics in Orthodox Church in Early 1920th: Chekist Segment

This article shows some problems in relations between state and church in Soviet Ukraine in early 1920-th connected with security services use for weakening the Orthodox church influence on society. In the article measures directed to deepening of its internal split and support of the renovationist movement in Orthodoxy by means of security services, are analysed.

Key words: orthodox church, security services, renovationist movement, schism.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 79.